

Заблоцька-Сеннікова Н. В. Розвиток взаємовідносин держави та Православної церкви в УРСР у другій половині ХХ ст.: історіографія проблеми / Н. В. Заблоцька-Сеннікова // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. / гол. ред. С. М. Міщук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т.10. – С.83–88.

УДК[94(477):271],,19”

Неля Заблоцька-Сеннікова

**РОЗВИТОК ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Надано аналіз радянської, української й зарубіжної історіографії проблеми взаємовідносин радянської влади з РПЦ у 1960-1980-х рр. Питання розглянуто в трьох вимірах: дослідження відносин компартійного керівництва з РПЦ, методи та форми атеїстичної пропаганди; вивчення стану й розвитку внутрішньоцерковного життя; визначення ролі та значення атеїстичної політики, діяльності духовництва серед віруючого населення.

Ключові слова: Російська православна церква, віруючі, духовництво, атеїстична політика, антирелігійна пропаганда.

Здобуття Україною незалежності Україною, економічні, соціально-політичні перетворення поклали початок новому етапу розвитку державно-церковних відносин. Демократизація суспільного ладу створила умови для розвитку гармонійних державно-конфесійних відносин. Побудова ефективної системи взаємин влади – церкви – населення потребує ґрунтовних досліджень, визначення основних проблем та шляхів їх вирішення.

Серед праць науковців, присвячених вивченню засад релігійної політики радянської влади, трансформації взаємовідносин держави та Церкви у 60-і – 80-і рр. ХХ ст. необхідно виділити монографію П. М.

Бондарчука, В. М. Даниленка, В. О. Крупини, О. Н. Кубальського [1]. Етапи розвитку відносин компартійної влади з вищим духівництвом РПЦ було висвітлено у роботах В. Ципіна [2;3]. Проблеми трансформації державно-церковних взаємовідносин, аналіз законодавчої бази антирелігійної пропаганди було зроблено у праці В. Пащенко [4].

Метою роботи є історіографічний аналіз праць українських, радянських та зарубіжних науковців у сфері державно-церковних взаємовідносин.

В *історіографії радянського періоду* основу ідеології, а відповідно й методології становили ленінські принципи ставлення до релігії, церкви та віруючих. Тому в працях дослідників феномен релігійності висвітлено здебільшого через призму атеїстичної та антирелігійної пропаганди. До загальних праць з вивчення атеїзму належать „Атеизм в СССР: становление и развитие” [5], у якій детально розглянуто проблеми формування матеріалістичного світогляду, сам процес становлення й розвитку атеїстичного суспільства, багато уваги приділено питанням створення й поширення нової радянської обрядовості, радянізації народних свят і звичаїв, виділено основні види та функції громадської обрядовості, визначено її місце в духовній культурі радянського суспільства, а також роль у становленні соціалістичного способу життя. У роботі Голови Ради зі справ релігій О. Куроедова „Религия и церковь в Советском государстве” [6], опублікованої на початку 1980-х рр., детально розглянуто коло питань, пов’язаних з правовим становищем релігійних об’єднань, духівництва, церковних організацій та віруючих у СРСР. У публікації Ю. Розенбаума „Советское государство и церковь” [7] проаналізовано правові засади взаємовідносин державних органів влади з релігійними організаціями.

У досліджуваній період політика радянської влади спрямовувалася на формування в населення матеріалістичного світогляду та соціалістичних цінностей, тому розвідки науковців щодо релігійних проявів у суспільстві були зосереджені на визначенні підвалин існування релігії, щоб на основі

досліджень мати можливість пошуку нових, більш ефективних методів викорінення релігії з життя радянського населення. У дослідженні Є. Варичева „Православная церковь: история и социальная сущность” [8] наголошено на тому, що релігія, посідаючи вагоме місце в суспільних відносинах, була досить складним і суперечливим явищем, яке, на думку науковця, потребувало ґрунтовних наукових досліджень та уваги представників владних кіл. Серед публікацій, присвячених вивченню релігійного модернізму та процесу демократизації устрою Православної церкви в 1970 – 1980-і рр., відзначимо колективну працю „Религия и церковь в современную эпоху” [9]. „Оновлення” Церкви авторами розглянуто, перш за все, як закономірний процес розвитку суспільно-політичних відносин, наслідком якого стало виникнення нового соціального явища – „співпраці комуністів та християн”. Науковець дійшов висновку, що основними причинами існування релігії були її складна структура, тривалий час існування й масовість. Цікавою є публікація А. Белова „Правда о святых местах” [10], у якій висвітлено негативну позицію партії на початку 1960-х рр. щодо святих місць, захоронень святих, чудотворних ікон, джерел, самого явища паломництва.

З метою подолання проявів релігійності в побутовому житті населення радянська влада в досліджуваний період розпочала роботу над створенням нових соціалістичних обрядів і традицій, першу частину яких становили аналоги релігійних, а другу – новостворені радянські свята та модифіковані, з погляду ідеології, народні. Перед науковцями було поставлене завдання розробки тематики свят та обрядів, їхнього ідеологічного підґрунтя, створення сценаріїв і методичних рекомендацій проведення. Автори Л. Яроцький у праці „Радянські традиції проти релігії” [11] та В. Горюхов у роботі „Обрядность в зеркале времени” [12] доводять, що обрядовість і традиції відіграють важливу роль у формуванні особистості саме тому, що торкаються інтимно-особистісної сфери життя людини, глибоко вкорінюючись у свідомість, впливають на світогляд та

поведінку, вони є одними з найдієвіших форм пропаганди соціалістичного способу життя. Однією з публікацій, присвяченої вивченню проблеми формування соціалістичної обрядовості, стала праця Ю. Гурова „Новые советские традиции, праздники и обряды” [13], де автор систематизував і розподілив на групи радянські свята, обряди й традиції. Процес створення нової обрядовості також висвітлив у своїй розвідці „Наши праздники и обряды” П. Косуха [14], зосередивши увагу на формуванні саме трудової обрядовості, підкреслюючи її значущість і роль у суспільному житті, а також вплив на формування особистості й колективу.

У зв'язку з інтенсифікацією атеїстичного виховання молоді було активізовано наукові дослідження, спрямовані на пошук нових форм і методів атеїстичної пропаганди серед молодого покоління. До таких належить праця „Молодежь, религия, атеизм” [15], у якій розглянуто проблеми атеїстичного виховання. Наявність цих проблем автори вбачали в пристосуванні релігійних організацій до реалій суспільно-політичного життя 1980-х рр., в орієнтації діяльності священнослужителів на дітей і молодь. До публікацій з вивчення проблем змісту, методології й організації атеїстичної роботи в умовах оновлення церковної організації, змін у світогляді, психології та поведінці віруючих належать розвідки І. Тимченко [16] та дослідження за редакцією О. Оніщенка [17;18]. Так, у праці „Идейна криза религии і релігійний модернізм” [17] подано приклади нових форм атеїстичної пропаганди, рекомендовані для використання в роботі ідеологічних працівників. Відтак, авторами задля підвищення ефективності атеїстичної роботи населення УРСР було розділено на п'ять груп за принципом їхнього ставлення до атеїзму: активні атеїсти, невіруючі, байдужі до релігії й атеїзму, ті, що вагаються, та віруючі. Відповідно до кожної з цих груп були надані рекомендації щодо методів і прийомів агітаційно-пропагандистської роботи. На значенні питання подолання проблем у атеїстичному вихованні молоді наголошено в студії „Социальный прогресс, религия, атеизм” [18], автори якої детально

розглянули процес і стадії еволюції релігійної свідомості. У праці акцентовано увагу на провідній ролі жінки як матері в справі виховання та в процесі формування свідомості молодого покоління. Проблема особливостей атеїстичної роботи з жінками та молоддю стала предметом окремих наукових досліджень, серед яких варто відзначити роботу „Жінка, релігія, атеїзм” [16].

Здобуття Україною незалежності ознаменувало початок наступного етапу відносин держави та церкви, який базувався на принципово нових для пострадянського менталітету цінностях громадянського суспільства й правової держави, притаманних європейській культурі. Ці якісно нові зміни дозволили з нових позицій подивитися на історію України, переосмислили процеси та явища, що в ній відбувались, їхнє значення та вплив на історію сьогодення. Так, свого розвитку набула сучасна *українська історіографія*. Серед праць *вітчизняних* науковців виділено узагальнювальні роботи, автори яких досліджували взаємовідносини держави, церкви та населення як частину соціально-політичного й культурного розвитку країни. Так, у багатотомному виданні „Політична історія України” за редакцією І. Кураса [19] автори розглядають проблеми та особливості політичного розвитку, пов’язані з соціально-культурним життям радянського населення УРСР за часи правління М. Хрущова та Л. Брежнєва. У роботі О. Сагана „Вселенське православ’я: суть, історія, сучасний стан” [21] розглянуто суспільно-політичні та культурні чинники, які вплинули на розвиток православ’я. Автор запропонував дефініцію поняття „православна ментальність”, що допомогло нам в аналізі процесу формування свідомості віруючих. У дослідженні „Історія релігії в Україні” [22] подано аналіз розвитку православ’я та його вплив на національну духовну культуру України.

Серед праць з вивчення історії православ’я на території України виділимо монографію В. Пашенка „Православ’я в новітній історії України” [4]. Спираючись на широку джерельну базу, автор аналізує становище

православної громади на початку 1960-х рр., причини наступу на РПЦ, методи та шляхи антирелігійної пропаганди компартійного керівництва й досліджує вплив релігійної політики на зміни у внутрішньоцерковному житті.

У монографії П. Бондарчука „Релігійність населення України у 40 – 80 рр. ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін” [23] розглянуто соціокультурні процеси в українському суспільстві, проаналізовано зміни та еволюцію релігійної обрядовості. Насамперед звернено увагу на такі обряди, як хрещення, вінчання та похорон, адже відсотковим проведенням цих обрядів у радянські часи визначалася релігійність того чи того регіону. Також виокремимо монографію Л. Виговського [24], який розглянув релігійні відносини в суспільстві, вплив соціально-політичних змін на релігійність населення й на формування свідомості віруючих.

Проблему визначення сутності явищ „духовність” і „релігійність”, їхній взаємозв’язок вивчав Ю. Білодід, який у своїй праці „Духовність: сутність, структура, функції” [25] визначає духовність як форму світосприйняття, класифікує різні сторони проявів духовності, подає характеристику окремих її елементів, функцій та значення духовного складника в житті людини. Окремий аспект релігійного життя в радянський період, зокрема діяльність монастирів та їхніх насельників, розглянуто в роботі В. Вечерського „Українські монастирі” [26], у якій запропоновано детальний опис обителів УРСР, проаналізовано вплив антирелігійної кампанії радянської влади початку 1960-х рр. на історію монастирів та життя їхніх насельників. У монографії В. Войналовича „Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій 1940 – 1960 рр.: політологічний дискурс” [27] проаналізовано механізми здійснення контролю над сферою релігійного життя, зокрема діяльність співробітників КДБ, яка була спрямована на посилення боротьби проти „незаконних” дій духівництва й прихожан.

Представниками *зарубіжної історіографії* досліджуваного періоду було зосереджено увагу на питаннях взаємовідносин радянської влади й РПЦ. Зокрема, значну роль у формуванні західної думки про відносини компартійного керівництва та Православної церкви відіграла праця Вільяма К. Флетчера „Релігія у зовнішній політиці СРСР (1945 – 1970 рр.)” [28]. Автор, аналізуючи державно-церковні взаємозв'язки в 1960 – 1970 рр., робить висновок, що зміна й покращення відносин РПЦ з радянською владою були викликані зміною оцінки компартійним керівництвом ролі й можливостей Московської патріархії в установленні міжнародних зв'язків. Вальтер Коларз у праці „Релігія в Радянському Союзі” [29] також наголошує на єдності зовнішньополітичної діяльності представників РПЦ і компартійного керівництва.

Серед розвідок з вивчення історії Православної церкви важливо виділити працю митрополита Діокійського Калліста (Уера) „Православна церква” [30], Автор дослідив відмінні риси православної молитви, свят, традицій і обрядів від західних релігій, проаналізував проблеми й можливості взаємовідносин з іншими конфесіями. Богословом розглянуто основні причини конфлікту між католиками й православними, зокрема й на українських землях.

У праці „Русская православная церковь в XX веке” [355] автор проаналізував основні причини погіршення державно-церковних взаємовідносин та їхні наслідки для віруючого населення в 1960-і рр. Важливо виділити розвідку Д. Поспеловського „Православная Церковь в истории Руси, России и СССР” [32], у якій вивчено політику радянської влади відносно православної громади, визначено форми й методи боротьби з релігійними проявами в суспільстві, проаналізовано взаємини партійного керівництва з Московським патріархатом. Досліджено найвидатніші події в житті РПЦ: Архієрейський Собор РПЦ 1961 р., Помісний Собор 1971 р. та їхнє значення в історії церкви й православного населення.

Етапи розвитку відносин компартійної влади з вищим духовним

керівництвом РПЦ, їхні особливості з погляду церковних діячів та вплив на віруюче населення розглянуто в дослідженні протоієрея В. Ципіна „История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700 – 2005)” [2]. У роботі також проаналізовано важливі питання розвитку приходського життя, стану духовних шкіл та освіти, внутрішнього життя монастирів, церковної науки та церковного друку. Характеризуючи життя православної громади, науковець приділяє значну увагу аналізу релігійно-морального стану населення на кожному етапі державно-церковних відносин. Цим же автором було надруковано „Курс церковного права” [3], у якому детально розглянуто з погляду православного духівництва роль і значення змін, прийнятих на Архієрейському Соборі РПЦ у 1961 р. Досліджено законодавчі акти радянської держави, що регламентували релігійні відносини, зміни яких відбивали еволюцію ставлення державної політичної еліти до ролі та РПЦ у житті СРСР.

Окремо в зарубіжній історіографії виділимо працю з вивчення внутрішнього життя та взаємин серед духівництва архієпископа Брюссельського та Бельгійського Василя (Кривошеїна), яка має назву „Поместный Собор Русской православной церкви и избрание Патриарха Пимена” [33]. Цінність її полягає в тому, що вона написана у формі щоденника митрополита, який відвідав СРСР з метою участі в Соборі 1971 р.; висвітлено особисту оцінку митрополита подіям та явищам, що відбувалися в церкві, надано опис зустрічей митрополита з учасниками Собору, їхні діалоги та оцінні судження щодо кандидатур майбутнього Патріарха та РПЦ. Книга містить тексти листів-звернень стосовно внесення змін у положення про приходи, що надійшли до Патріархії та не були оприлюднені.

Важливою для нашого дослідження з погляду вивчення процесу встановлення богословського діалогу РПЦ з представниками закордонних церков є „Енцикліка” (окружне послання) Папи Іоанна Павла II, в основу

якої ввійшли „сподівання про подолання протиріч” між церквами та встановлення плідних взаємовідносин між католицькою й Православною церквами [34, арк. 70 – 114].

Отже, історіографія дослідження взаємовідносин радянської влади з православною церквою та населенням України представлена значною кількістю праць радянських, вітчизняних і зарубіжних авторів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
2. Цыпин В. (протоиерей). История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700 – 2005) / протоиерей Владислав Цыпин ; Учеб. ком. при Священном Синоде Рус. Православ. Церкви, Сретенская духов. семинария. – 3-е изд., испр. – М. : Сретенский монастырь, 2007. – 815 с.
3. Цыпин В. (протоиерей). Курс церковного права : учеб. пособие / протоиерей Владислав Цыпин. – Клин : Христиан. жизнь : Круглый стол по религиоз. образованию в Рус. правосл. церкви, 2004. – 703 с.
4. Пащенко В. Православ'я в новітній час історії України : в 2 ч. / В. Пащенко. – Полтава : [Б. в.], 1997– Ч. 1. – 1997. – 356 с.
5. Атеизм в СССР: становление и развитие / Г. В. Воронцов, В. И. Гараджа, С. Г. Денисов и др. ; редкол.: А. Ф. Окулов (отв. ред.) и др. ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС, Ин-т науч. атеизма. – М. : Мысль, 1986. – 235, [3] с.
6. Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М. : Изд-во полит. лит., 1981. – 259 с.
7. Розенбаум Ю. А. Советское государство и Церковь / Ю. А. Розенбаум. – М. : Наука, 1985. – 174 с.

8. Варичев Е. С. Православная церковь: история и социальная сущность / Е. С. Варичев. – М. : Сов. Россия, 1982. – 189 с.
9. Религия и Церковь в современную эпоху / М. В. Андреев, Е. М. Бабосов, Л. Н. Великович и др. ; Акад. обществ. наук, Ин-т науч. атеизма. – М. : Мысль, 1976. – 328 с.
10. Белов А. Правда о „святых местах” / Анатолий Белов. – М. : Сов. Россия, 1964. – 80 с.
11. Яроцький Л. В. Радянські традиції проти релігії / Л. В. Яроцький. – К. : Знання УРСР, 1972. – 47 с.
12. Горовой В. Н. Обрядность в зеркале времени / В. Н. Горовой. – Днепропетровск : Проминь, 1988. – 78 с.
13. Гуров Ю. С. Новые советские традиции, праздники и обряды / Ю. С. Гуров. – Чебоксары : Чуваш. кн. изд-во, 1990. – 108 с.
14. Косуха П. И. Наши праздники и обряды / П. И. Косуха. – Киев : Знание УССР, 1987. – 47 с.
15. Молодежь, религия, атеизм : сб. ст. – М. : Мол. гвардия, 1984. – 222 с.
16. Тимченко И. П. Женщина, религия, атеизм : (из опыта преодоления религиозности женщин в Закарпат. обл. УССР) / И. П. Тимченко. – Киев : Политиздат Украины, 1981. – 151 с.
17. Ідейна криза релігії і релігійний модернізм / за ред. О. С. Оніщенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 336 с.
18. Онщенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм : эволюция соврем. религ. сознания и проблем формирования атеист. мировоззрения / А. С. Онщенко. – Киев : Наук. думка, 1977. – 344 с.
19. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. / редкол. І. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002– . –
20. Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. Майборода, В. Андрущенко, В. Баран та ін. – 2003. – 696 с.
21. Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / Олександр Назарович Саган. – К. : Світ знань, 2004. – 910 с.

22. Колодний А. М. Історія релігії в Україні / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
23. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40 – 80 рр. ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 381 с.
24. Виговський Л. А. Функціональність релігії: природа і вияви / Л. А. Виговський ; НАН України, Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди ; Хмельн. ун-т управління та права. – К. ; Хмельницький : [Б. в.], 2004. – 340 с.
25. Білодід Ю. Духовність: сутність, структура, функції : монографія / Ю. Білодід. – Житомир : РВВ ІПСТ, 2003. – 192 с.
26. Вечерський В. Українські монастирі / В. Вечерський – К. : Наш час, 2008. – 400 с.
27. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій 1940 – 1960 рр. : політол. дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політол. та етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.
28. Fletcher W. Religion and Soviet foreign policy, 1945–1970 / William C. Fletcher. – London : Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, 1973. – 179 p.
29. Kolarz W. Religion in the Soviet Union / Walter Kolarz. – New-York : St. Martin's Press, 1962. – 518 p.
30. Kallistos W. The Orthodox Church / Ware Kallistos. – Harmondsworth : Penguin Books, 1963. – 352 p.
31. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в ХХ веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече : Лепта, 2010. – 480 с.
32. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России, СССР : учеб. пособие / Д. В. Поспеловский. – М. : Библейс.-Богослов. ин-т св. апостола Андрея, 1996. – 408 с.

33.Кривошеин В. (архиепископ Брюссельский и Бельгийский). Поместный Собор Русской Православной Церкви и избрание патриарха Пимена / Василий Кривошеин (архиепископ Брюссельский и Бельгийский). – СПб. : Сайтисъ, 2004. – 252 с.

34.Державний архів Луганської області, ф.3699, оп.1, спр. 161, арк. 70 – 114.

Неля Заблоцкая-Сенникова. Развитие взаимоотношений государства и Православной Церкви в УССР во второй половине XX ст.: историография проблемы.

Проанализирована советская, украинская и зарубежная историография проблемы взаимоотношений советской власти с РПЦ в 1960 – 1980-х гг. Вопрос рассмотрен в трех измерениях: исследование отношений коммунистического руководства с РПЦ, методы и формы атеистической пропаганды, изучение состояния и развития внутрицерковной жизни, определение роли и значения атеистической политики, деятельности духовенства среди верующего населения.

Ключевые слова: Российская православная церковь, верующие, духовенство, атеистическая политика, антирелигиозная пропаганда.

Nelia Zablotska-Sennikova. The development of relations between the state and the Orthodox Church in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the second half of the XX century.: Historiography of the problem.

In this article Soviet, Ukrainian and foreign historiography of the problems of relations between the Soviet power and the Orthodox Church in 1960 - 1980s are analyzed. Question is considered in three dimensions: study of relations with the communist leadership by the Orthodox Church, methods and forms of atheistic propaganda, examining the status and development of the internal life, the definition of the role and importance of the atheistic policy, the activities of the clergy of the believing population.

Keywords: Russian Orthodox church, believers, clergy, atheist policies, anti-religious propaganda.

